

ТЕРМІНОЛОГІЯ ПРИРОДНИЧИХ ЗНАНЬ

УДК 811.161.2'276.6:61

Наталія Цісар

Львівський національний університет імені Івана Франка

ДО ПИТАННЯ ПРО ВАРІАНТНІСТЬ І НОРМАТИВНІСТЬ ВТОРИННИХ МЕДИЧНИХ НАЙМЕНУВАНЬ

© Цісар Н. З., 2009

У статті порушено проблему варіантності українських медичних термінів; розглянуто варіантні пари, компонентом яких є вторинна назва; варіанти термінів структуровано за найчастотнішими типами; подано практичні рекомендації щодо унормування варіантності медичної термінології, а також запропоновано принципи відбору нормативної назви із варіантної пари.

Problem of Ukrainian medical term variance is raised; two or three variants with component of secondary nomination are considered; term variants are structured by the most frequency types; practical recommendations for normalization in aspect of medical term variance are represented and principles of choosing standard nomination from varieties are proposed in the paper.

Формування термінології вимагає багато часу. На ступінь довершеності певної терміносистеми впливає чимало факторів, серед яких стан певної галузі науки, яку репрезентує та чи інша термінологія, ступінь сформованості семантичного ядра фахової мови, а також наявність чіткої його структури та вияв системності в його межах. Варіантність термінів демонструє неповноту становлення певної термінології, створює перешкоди для розуміння наукових текстів, у перекладацькій майстерності, й у лінгвістичній інтерпретації терміна як репрезентатора наукової точності. «Півторастилітня історія наукового терміна в новій українській літературній мові ... засвідчує, що серед основних питань термінознавства, як і літературної мови загалом, чи не на перше місце завжди висувалась проблема відбору з найрізноманітніших варіантів...» [9, с. 26]. Проблема варіантності українські дослідники неодноразово теоретизували в різних аспектах, зокрема в аспекті антиномного розвитку мови це явище розглядала Л. Боярова [1], у контексті внормування термінології варіантність описано в статті О. Тараненка [11], явище синонімії та варіантності ставало об'єктом дослідження і з огляду їх існування в галузевих термінологіях: на прикладі термінів з міжнародними компонентами (І. Кочан) [5], в термінології менеджменту (Н. Краснопольська) [6], землеустрою та кадастру (О. Тур) [12], кримінального права (Л. Василькова) [2], цивільного законодавства (М. Шевченко) [15], судово-медичної експертизи (Т. Лепеха) [7], бібліотечної термінології (М. Сташко) [10], термінології органічної хімії (Н. Цимбал) [14].

Питання добору нормативного терміна із варіантної пари, одним із компонентів якої є вторинна назва, на сьогодні відзначається особливою актуальністю і з практичного погляду, і в теоретичному плані, адже ще нема спеціального дослідження вторинних номінацій у складі варіантної пари.

Чимало дослідників вказують на те, що в науковій мові необхідно уникати варіантності терміна в межах однієї терміносистеми або субтерміносистеми, оскільки, по-перше, «широка

наявність дублетної варіантності, яка неминуче супроводжує становлення літературних мов і є його побічним наслідком, «хворобою росту», є одним із свідчень недостатньої розвиненості й унормованості мови» [11, с. 28]; по-друге, «у межах наукового стилю мови – синоніми небажані, навіть шкідливі, бо руйнують термін як дефінітивну одиницю системи» [5, с. 19]. Медична термінологія, незважаючи на вже довгий період існування, однак, характеризується наявністю варіантів термінів*.

Для ефективного розв'язання проблеми варіантності у фаховій мові медиків необхідно виробити концепцію мовного планування. Згідно з теорією Фасмана, мовне планування передбачає такі етапи: 1) селекція (добір нормативного матеріалу); 2) кодифікація норми; 3) імплементація (розповсюдження норми); 4) елаборація (модернізація термінології та стилістики) [3, с. 23, 24].

На сьогодні для медичної терміносистеми важливим є перший етап мовного планування – селекція, що дає змогу запропонувати чи спрогнозувати наступний етап – кодифікацію мовної норми. І селекція, і кодифікація часто мають суб'єктивний характер, оскільки кодифікатором виступає фахівець із певної галузі знань, проте зважаючи на специфіку наукової термінології, вибір певного варіанта із варіантної пари не може бути випадковим. Якщо необхідно кодифікувати певний термін із варіантної пари медичних термінів, то над цим питанням варто співпрацювати і філологам, і медикам. Перед дослідниками постає важливе пошуково-наукове завдання виробити низку критеріїв виділення та кодифікації одного із варіантів, а це, відповідно, вимагає детального та різностороннього вивчення процесів номінації медичних понять і виділення адекватної мотиваційної бази. Якщо термін хибно вмотивований або взагалі позбавлений умотивованості, то чи варто його використовувати в текстах наукової мови? Щодо наступного етапу внормування медичної терміносистеми, то він передбачає зафіксування нормативного варіанта у словниках та активне введення терміна у сферу функціонування. Кожний новий термін, запроваджений у ту чи ту галузеву термінологію, не повинен порушувати гармонійності системи термінів, у яку потрапляє, бути евфонічним, здатним утворювати похідні слова, не порушуючи законів мови, й одночасно якнайповніше відображати сутність нового поняття.

На сьогодні можемо констатувати незавершеність формування та становлення основного корпусу української медичної термінології через наявність у ній значної кількості варіантів термінів. Поява варіантів медичних термінів спричинена: 1) паралельним вживанням позиченого та питомого термінів; 2) розвитком медицини як науки, що супроводжується виникненням нових медичних понять та бажанням дати кожному поняттю найточнішу назву; 3) наявністю кількох питомих термінів для вербалізації одного поняття; 4) існуванням двох позичених термінів, різних за походженням щодо мови-позичальника.

Структурно варіантні пари утворюють із однослівних термінів (*бахрома – торочка, воротар – пілорус, коваделко – ковадло, чепець – сальник, синус – пазуха, супозиторій – свічка, миска – таз, м'якуш – пульпа*), двокомпонентних термінів-словосполук (*блокада виходу – блокада синоаврикулярна, Відіана канал – канал крилоподібний***, *волокно Ретціуса – струни слухові, тільця Ауера – палички Ауера, Бурдаха пучок*** – пучок клиноподібний*****, *горбок аксонний – основа аксона*), або комбіновано: однослівний – двокомпонентний термін-словосполучка (*хіазма – перехрестя зорове, таламус – горб зоровий, акроміон – відросток плечовий, амніон – оболонка водна, артремфіт – миша суглобова, вузол нервовий – танглій, гіпотенар – підвищення мізинця*), однослівний термін – багатокомпонентний термін (*біотрон – камера штучного клімату, пахіменінск – оболонка мозку тверда, тенар – підвищення великого пальця, целом – порожнина тіла вторинна*), двокомпонентний – багато-

* Примітка. Варіантами в термінології вважаємо мовні одиниці з однаковим планом змісту, але які різняться планом вираження.

** крилуватий – *ред.*

*** жмуток – *ред.*

**** клинуватий – *ред.*

компонентний термін (*Вірзунга протока* – протока підилункової залози, *крило сіре* – трикутник нерва блукаючого*, *многокутник артеріальний* – коло артеріальне великого мозку, *тракт увеальний* – оболонка судинна очного яблука, *Цінна зв'язка* – кільце сухожилкове загальне, *система асоціативна* – шляхи нервові асоціативні, *пластинка** склиста* – пластинка основна власне судинної оболонки) і т.ін. Варіантність медичних термінів не обмежується парою компонентів, варіантні ряди можуть бути і три- або чотирикомпонентними (*пазуха пародонтальна* – *кишеня пародонтальна* – *ніша пародонтальна*, *тунель Корті* – *тунель внутрішній* – *тунель Кортієв*, *променистість зорова* – *пучок Грасіоле* – *променистість Грасіоле* – *шлях колінчасто-потиличний*).

Фактичний матеріал медичної термінології нерідко засвідчує випадки, коли на позначення одного поняття використовують і позичений термін, і термін, утворений на національній мовній основі внаслідок вторинної номінації, наприклад: *амніон* – оболонка водна, *ареола* – *кружальце*, *вузлик* – *папула*, *гіпокамп* – *коник морський*, *дакріоліт* – *камінь слізний*, *танець святого Вітта* – *танець святого Гвідона* – *хорея мала* та ін. Статус української мови як офіційної сприяє тому, щоб кодифікуючи певний варіант терміна як нормативний, обрати власне національний відповідник (таку мовну політику спостерігаємо в деяких слов'янських мовах: чеській, словацькій, польській). Звичайно, неможливо утвердити як нормативні всі автохтонні терміноваріанти. Деякі, здавалось би питомі, терміни треба переглянути. Наприклад, термін *завитка*, на думку О. Кіцери, функціонує в українській медичній термінології через те, що «цей термін ближчий до російського *улитка*». Базуючись на семантиці (дефініції) терміна, дослідник пропонує варіант *закрутка* [4, с. 164]. Такий приклад не поодинокий, часто терміни в українській мові будували за схемою російської, наприклад терміни на -к(а), що позначають процесуальні поняття (*витяжка* – *екстракт*). Перш ніж обирати питомий термін для кодифікації, треба замінити його тим варіантом, який може бути показником специфіки української мови. Тому мовознавці пропонують замінювати терміни на -к(а) формами із -нн(я), -тт(я) або безсуфіксними утвореннями.

У доборі нормативного терміна з варіантної пари *питомий* – *запозичений*, вважаємо за потрібне користуватися такими принципами: залишати термін, якщо він 1) відповідає всім вимогам літературної мови; 2) не порушує системних зв'язків у межах терміносистеми і мови загалом; 3) широко функціонує (тобто має високу частотність уживання); 4) абсолютно вмотивований; 5) має статус міжнародного.

Якщо мислити категоріями теорії про існування семантичних та формальних варіантів терміна, то з явищем вторинної номінації пов'язані одні й другі. Виникнення медичного терміна на основі загальноживаного слова відображає явище семантичної варіантності, оскільки змінюється лише семантичне наповнення слова, а не його формальне вираження. Такий варіант не порушує норми, адже термінологічне значення слово має в науковій мові, загальноживане значення – у повсякденному мовленні. Сфера функціонування варіантів різна, що дає змогу уникати сплутувань або неточностей. Варіантність такого типу не шкодить загальній термінологічній системі, а навпаки, терміни – вторинні найменування часто лаконічні, конструктивно зручні, від них легко утворювати похідні слова, вони цілком пристосовані до артикуляційних особливостей мовців, адже виникли на національній мовній основі.

Якщо в термінології існують формальні варіанти, пов'язані з двома чи більше позначеннями того самого медичного поняття, то така варіантність недоцільна і шкідлива, тому що ці одиниці вживають у мові однієї наукової галузі, що спричинює незручності, по-перше, у виборі того чи іншого варіанта, по-друге, у розумінні наукового тексту, де повинна переважати тільки точність висловлення, по-третє, у розумінні самого поняття, якому даємо назву (*горбок глотковий* – *горбок горловий*, *брунька смакова* – *чашечка смакова*, *валок нервовий* – *гребінь нервовий*, *ділянка шиї бічна* – *трикутник шиї задній*, *канал харчовий* – *трубка травна* та ін.).

* блукливого – *ред.*

** платівка – *ред.*

Ще одна проблема варіантності медичних термінів – перевантаження медичного термінофонду епонімними назвами: *зона Цінна – поясок війковий, Льєто трикутник – трикутник міхура, пазуха верхньощелепна – пазуха Гайморова, Песра бляшки – вузлики лімфатичні скупчені, петля нефрона – петля Генле, стовпи Бертіна – стовпи нирки, труба Фаллопієва – труба матки, ядро Голля – ядро тонке – ядро ніжне* та ін. Варто уникати термінів-епонімів, оскільки власні назви в їх складі не несуть практичної інформативності, а лише створені для увіковічення імен, причетних до номінації позначуваної реалії. Через те варто кодифікувати варіант, що не містить у своєму складі власної назви.

На думку Н. Лук'янової, межею варіювання можна вважати словникову дефініцію слова: різні дефініції – різні слова [8, с. 152]. Це ще один ґрунтовний мотив для уникання формальної варіантності в межах однієї терміносистеми. Перевантаження терміносистеми надміром позначень для того самого поняття не виправдано. Термінологічна норма має визначати межі варіативності терміна відповідно до можливостей мовної системи, а також припустимі/неприпустимі варіанти в термінофонді української мови [1, с. 45], і для цього варто звертатися до нормативних принципів української мови загалом.

Принципи відбору із варіантної пари вторинної назви для позначення нової реалії:

1) термін, який кодифікують, має бути вмотивованим.

Це можливо тільки за умови, коли предмет, який вже має назву, та предмет, який потребує тієї назви, мають подібні основні ознаки, і вони відображені на семному рівні в обох значеннях слова, що є спільною назвою для реалій. Відтак необхідно ретельно відбирати найоптимальніший варіант з-поміж багатого мовного матеріалу. Вибір аж ніяк не може бути без наукового підґрунтя, інакше породжуватиме помилкові асоціації, а це призведе до неправильного розуміння сутності понять та сплутування значень слів у текстах.

2) термін не повинен мати формальних варіантів у межах однієї терміносистеми.

Якщо варіантну пару утворюють терміни – вторинні найменування, то варто обрати той, який якнайповніше відображає сутність позначуваного поняття.

3) кодифікований варіант терміна не може порушувати впорядкованої системи, в яку він входить.

Термін за структурними особливостями чи номінативною моделлю повинен відповідати найчисельнішій групі, представлений у тій чи іншій терміносистемі.

4) залишати позичений термін варто тоді, якщо він має статус міжнародного, в іншому випадку його варто замінити національним відповідником.

5) уникати значного перевантаження термінології термінами-епонімами.

«У загальних рамках явища мовної варіантності в сучасній українській мові виразно виділяються дві тенденції, одна з яких диктується суто номінативними потребами суспільства, друга, значно потужніша, – потребами нормативно-стилістичного характеру, що видаються важливими для певних кіл мовного соціуму» [11, с. 26]. Однак для термінологій явище варіантності однозначно небажане, і не можна виправдовувати нормативно-стилістичними потребами ту частину лексичного фонду мови, яка є найбільшим показником точності передавання думки, тобто термінологію.

Нерідко у перекладача виникають труднощі в перекладі, пов'язані з відсутністю вмотивованості терміна, полісемією та варіантністю в термінології. Оскільки неточність у перекладах наукових текстів неминуче призводить до втрат або недорозуміння важливої інформації, зафіксованої в терміні, то кваліфікований перекладач повинен бути ознайомленим із принципами та механізмами функціонування вторинної номінації в термінології певної наукової галузі, тому що в разі відсутності, адекватного для перекладу терміна, починають пошук відповідника, спираючись на властивості нового поняття, і цей процес насамперед залежить від суб'єктивних факторів: 1) обізнаності перекладача, 2) його розумового складу та уподобань; 3) творчих можливостей. Відтак і перекладачі долучаються до термінотворчої роботи.

Отже, послідовне дотримання принципів відбору нормативної назви для медичного поняття дасть змогу надалі прогнозувати, проектувати та стандартувати медичну терміносистему. Проблема уніфікації термінології стосується усіх галузей знань і потребує чималих зусиль з боку і філологів, і фахівців певної галузі. На перспективу: вирішення питань структуризації термінології в аспекті уникнення варіантності оптимізує систему наукового стилю мови, що відповідно покращить сприйняття наукової інформації та умови перекладу.

1. Боярова Л. Динамічна теорія норми в сучасній термінології / Л. Боярова // *Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. VII / Відп. ред. Л. О. Симоненко.* – К.: КНЕУ, 2007. — С. 43–47. 2. Василькова Л. Лексика на позначення правових відносин / Л. Василькова // *Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. IV / Відп. ред. Л. О. Симоненко.* – К.: КНЕУ, 2001. — С. 36–38. 3. Д'яков А. С. та ін. Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти / Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. – К.: Вид. дім «КМ Academia», 2000. – 218 с. 4. Кіцера О. До питання унормування української термінології / О. Кіцера // *Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. VI / Відп. ред. Л. О. Симоненко.* – К.: КНЕУ, 2005. – С. 164–166. 5. Кочан І. Варіанти і синоніми термінів з міжнародними компонентами / І. Кочан // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська Політехніка». Серія «Проблеми української термінології».* – № 620. – 2008. – С. 14–19. 6. Краснопольська Н. Синонімія в термінології менеджменту / Н. Краснопольська // *Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. VI / Відп. ред. Л. О. Симоненко.* – К.: КНЕУ, 2005. – С. 111–114. 7. Лепеха Т. Лексико-семантичні особливості термінів судово-медичної експертизи / Т. Лепеха // *Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. / Відп. ред. Л. О. Симоненко.* – К.: КНЕУ, 1998. – С. 141–145. 8. Лукьянова Н. А. Однокоренные синонимии и варианты слова / Н. А. Лукьянова // *Синонимия в языке и речи.* – Новосибирск: Новосибирский госуд. ун-т, 1970. – С. 151–163. 9. Пілецький В. Мовна специфіка українського терміна / В. Пілецький // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська Політехніка». Серія «Проблеми української термінології».* – № 538. – 2005. – С. 25–32. 10. Сташко М. Абсолютні синоніми в бібліотечній термінології / М. Сташко // *Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць / Відп. ред. Л. О. Симоненко.* – К.: КНЕУ, 1998. — С. 178–180. 11. Тараненко О. Нормативні тенденції в сучасній українській мові і явище варіантності / О. Тараненко // *Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. VII / Відп. ред. Л. О. Симоненко.* – К.: КНЕУ, 2007. – С. 25–37. 12. Тур О. Явище синонімії в українській термінології землеустрою та кадастру / Тур О. // *Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. VI / Відп. ред. Л. О. Симоненко.* – К.: КНЕУ, 2005. — С. 221–224. 13. Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник: у 2 томах / [за ред. М. Павловського, Л. Петрух, І. Головки]. – Львів: Словник, 1995. – 651 [1] с.; 786 [2] с. 14. Цимбал Н. Проблема синонімії в українській термінології органічної хімії / Н. Цимбал // *Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. V / Відп. ред. Л. О. Симоненко.* – К.: КНЕУ, 2003. – С. 187–191. 15. Шевченко М. Явище синонімії в терміносистемі нового цивільного законодавства України / М. Шевченко // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська Політехніка». Серія «Проблеми української термінології».* – № 559. – 2006. – С. 227–232.